

TRABZON YÖRESİNİN İSLAMLAŞMA SÜRECİ VE ZÂVİYELER

*Mehmet FATSA**

ÖZ

Trabzon şehri ve çevresinin İslamlaşması sürecinde görev icra eden vakıf kurumlardan biri de zâviyelerdir. Fetih olayının gerçekleşmesinden sonra şehre ve çevresine yerleşen Müslüman gruplar arasında bulunan dervişler tarafından şehir ve çevresinde 7 zâviye tesis edilmiştir. Söz konusu vakıf kurumlar bir yandan halkın dinî ihtiyaçlarına cevap verirken diğer yandan da şehre gelip giden yolculara barınma ve beslenme konusunda hizmet etmişlerdir. Ayrıca Trabzon şehrinde yeni teşkil edilen iskan sürecine de fiilen katılmışlardır.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, İslamlaşma ve Zâviye.

THE ISLAMIZATION OF TRABZON AND ISLAMIC MONASTERIES

ABSTRACT

Monasteries are one of the foundations that served as a force during the process of Islamization. Seven monasteries are built in and around the city by dervishes among the Muslim groups of people that settled down in the city following the conquest. These foundations fulfilled the religious expectations of the folk as well as providing accommodation and nourishment for the people coming from and going to Trabzon. Moreover, it played an active part in the process of settlement just begun in Trabzon

Keywords: Trabzon, Islamization and Monasteries.

* *Araştırmacı-Yazar*, İl Özel İdare Müdürlüğü Kültür ve Sosyal İşler Müdürü, GİRESUN. mehmet.fatsa@hotmail.com

Giriş

Bilindiği gibi Trabzon şehri ve çevresi, uzun süre Bizans İmparatorluğu'nun bakiyesi olan Trabzon Rum Devleti'nin egemenliğinde kalmış ve ancak 1461'de gerçekleştirilen fetihten sonra Türk-İslam kültürü ile gerçek manada tanışma fırsatı bulabilmiştir. Bu tarihten önce, bazı uç gazilerinin fetih için gerçekleştirdiği çabalar ise kalıcı bir etki bırakamamıştır.

Fetihten sonra Trabzon şehri ve çevresindeki sosyal durumu tespit eden ilk esaslı kaynak 1486 tarihli tahrir defteridir. Bu defterin ilk sayfalarında verilen bilgilere göre fetihten sonra, Trabzon şehrini teşkil eden Kale içi, Hıristiyan unsurlardan arındırılıp Tokat, Çorum, Amasya ve Samsun havalisinden getirilen halkın iskânına açılmış, böylece ilk Müslüman mahallesi de oluşmaya başlamıştır. Bu yeni yerleşim biriminin "*cemaat*" şeklinde kategorik bir dille ifade edilen sakinleri arasında imam, hatip ve müezzin gibi görevliler bulunsa da, Amasya ve Tokat'tan geldiği anlaşılan iki şeyh efendi dışında, sûfiye mensubu herhangi bir zâviye müessesinden bahsedilmemiştir. Çoğunlukla Hıristiyanların yaşadığı Kale dışında ve kırsal kesimde de durum bundan pek farklı değildir. Buna karşın şehirdeki İslamlaşma sürecine hız kazandırmak için cami, mescit ve medrese gibi vakıf kurumların fetihten hemen sonra tesis edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır.¹

1486 tarihli tahrir defterinde bahsedilen Müslümanların sur içinde bir ibadethane çevresinde kümeleniği görülmektedir. Bahse konu mabet, fetihten hemen sonra camiye dönüştürülen Hristokefalos Manastırı'dır. Trabzon şehrinin İslamlaşma sürecinin başlatılmasına vesile olması bakımından sembolik bir anlamı da bulunan bu eser, eski belgelerde "*Cami-i Atik*" diye de anılır.²

İşte Trabzon şehrinin ilk Müslüman sakinleri, bu ibadethaneyi merkez alarak Kale/Sur içinin İslamlaşma sürecini başlatmışlardır. İlerleyen yıllarda Mescid-i Amasya, Mescid-i Mevlana Şûca, Mescid-i Hacı Baba, Mescid-i Hüseyin Ağa, Mescid-i Pazarkapı gibi başka ibadethaneler de şehrin İslamlaşması sürecinde ortaya çıkmış olan eserlerdir.³

16. yüzyılın ilk yarısında Kale/Sur dışında, şehrin doğu varoşlarında yine kiliseden dönüştürme bir caminin daha ibadete açıldığını görüyoruz. 1530 tarihli muhasebe defterinde "*Cami-i Cedid*" imlasıyla ifade edilen bu yapı etrafında 19 haneden oluşan ve caminin adıyla anılan bir mahalle kurulmuştur. Böylece şehrin surları dışında ilk Müslüman yerleşimi de oluşmaya başlamıştır. Keza şehrin doğusunda Hoca Kasım Mescidi adıyla başka bir

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA), MAD, No: 828, s. 7-11; Amasya'dan gelen 31 nefer içinde bir kişi "*Mahmud veled-i imam Kasım*"; Çorum'dan gelen 15 nefer içinde bir kişi "*Pir Veli hatib*" şeklinde ifade edilmiştir (BOA, MAD, No: 828, s. 7-8).

² M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 126; Haşim Karpuz, "Trabzon'da Yok Olan Türk Devri Yapıları", *Sanat Tarihi Yılığ*, S: 12, İstanbul 1982, s. 95-115.

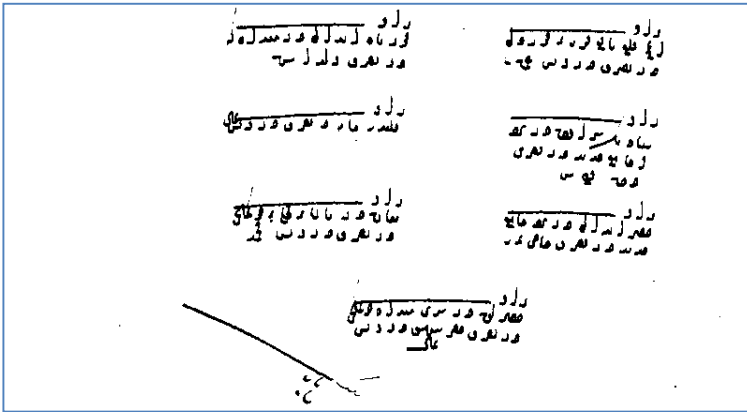
³ BOA, TT, No: 387, s. 716.

ibadethane daha açılmış, ancak bu tarihte imam ve müezzin dışında, mahalle sakini olarak kimseden bahsedilmemiştir.⁴ Öyle anlaşılmaktadır ki, kurulması planlanan yeni mahallenin, ilk olarak ibadethanesi inşa edilmiş, iskân ise henüz oluşmamıştır. Ayrıca caminin bedestene yakın olması, çarşı esnafı ve sair ticaret erbabının ibadet ihtiyacına öncelik verildiğini de göstermektedir. Bu yüzden cami etrafında bir mahalle yoktur.

Fetihten sonra başlayan İslamlaşma sürecine, iskân politikası gereğince başka vilayetlerden getirilen Müslüman nüfusun yanı sıra, camiler veya mescitler etrafında tesis edilen medreselerin de katkısı olduğunu ilave etmek gerekir. Bu bağlamda 1462'de Ortahisar'da Cami-i Atik yanında Fatih Sultan Mehmet'in emriyle⁵ yaptırılan medrese ile Yavuz Sultan Selim'in buradaki görevi sırasında annesi Gülbahar Hatun anısına yaptırdığı külliye içindeki medreseyi ve 1529 yılında İskender Paşa tarafından yaptırılan İskender Paşa Camii yanındaki medreseyi zikretmek icap eder.⁶

1530 tarihine kadar gerek sur içinde ve gerekse yeni mahallelerin kurulmaya başlandığı sur dışındaki varoşlarda herhangi bir zâviye kurulduğuna dair kayıt yapılmış değildir. 1515 tarihli tahrir defterinin Trabzon şehri ve civarındaki köylere ait bilgilerin bulunduğu kısmı kayıp olduğu için, şehir ve çevresindeki İslamlaşma sürecini gözlemek de mümkün olmamaktadır. Ancak 1515-1532⁷ tarihli kayıtlar bu konudaki bilinmezliği bir nebze de olsa ortadan kaldırmaktadır. Muhtemeldir ki, daha önce İslamlaşma sürecini ikmal etmiş olan Canik bölgesinden veya Çepnilerin iskân edildiği Kürtün kazası içindeki köylerden gelen Müslüman kabileler arasındaki dervişlerin tesis ettiği zâviyeler, ilk defa bu tarihte gündeme gelebilmiştir. Buna göre 1515-1532'de Trabzon şehrinde ve yakın çevresinde kayda konu olan zâviyeler şunlardır:

Belge 1: Trabzon Şehrinde Kurulan Zâviyeler (1515-1532)

⁴ BOA, TT, No: 387, s. 716.

⁵ Aşık Mehmed, *Menâziri'l-Avâlim*, Haz. Mahmut Ak, Ankara 2007, C: 3, s. 1023.

⁶ Karpuz, a.g.m, s. 98-99; Hüseyin Albayrak, *Fetih'ten Kanuni'ye Trabzon*, Trabzon 1999, s.227-229.

⁷ Bu defter, 1515-1532 tarihleri arasındaki kayıtları içeren Timar İcmal Defteri'dir.

"*Zâviye-i Ağcakala, tâbi-i karye-i Kordil, der tasarruf-ı Derviş Hamza. / Zâviye-i Kurban Abdal, der Meydan ki, der tasarruf-ı veledes. / Zâviye-i Sinan Beğ, ser-oda, der nezd-i Cami-i Cedid, der tasarruf-ı Dede Fakih / Zâviye-i Kalenderhâne, der tasarruf-ı Derviş Ali. / Zâviye-i Hızır Abdal, der nezd-i Cami-i Cedid, der tasarruf-ı Hacı Arab. / Zâviye-i Mağara, der bâlâ an mahalle-i Çömlekçi, der tasarruf-ı Derviş Mehmed. / Zâviye-i Hızırlık, der sûy-ı Meydan-ı Çömlekçi, der tasarruf-ı Hızır bi hisse-i Derviş Ali*"⁸

Görüldüğü gibi 1532 tarihi itibarıyla Trabzon şehri ve yakın civarında 7 adet zâviye vardır. Bunlardan biri Ağcakala zâviyesi adıyla Kordil köyünde, diğer altısı ise şehirde kurulmuştur. Şehirde tesis edilen zâviyelerden ilki Meydan semtinde ve oğlunun tasarrufunda olan Kurban Abdal zâviyesi; diğeri Cami-i Cedid yanında ve Dede Fakih'in elindeki Odabaşı Sinan Bey zâviyesi; yine bu civarda Hacı Arab adında birinin tasarrufundaki Hızır Abdal zâviyesi; Çömlekçi Mahallesi'nin yukarısında Derviş Mehmed tasarrufundaki Mağara zâviyesi; Çömlekçi Meydanı'nın yukarısında Derviş Ali hissesi ile kurulduğu anlaşılan Hızırlık zâviyesi; yine İskender Paşa Mahallesi'nde kurulduğu vakıf kayıtlarında haber verilen Derviş Ali tasarrufundaki Kalenderhane.⁹

Söz konusu zâviyeler, şehrin çekirdeğini oluşturan Kale/Sur içinde yer almamış, daha ziyade varoşlarda kurulmuştur. Başka bir ifadeyle, sur içinde meydana gelen İslamlaşmada cami, mescit ve medrese gibi kurumlar rol alırken; zâviyelerin etkisi daha çok sur dışında gelişmiştir. Bunun farklı sebepleri üzerinde durulabilir, ancak bizim çalışmamıza dönük olan kısmının, tipik sûfi kolonizasyon çabasıyla ilişkili olduğu düşüncesindeyiz.

Trabzon'un İslamlaşma sürecinde kayda konu olan başka bir zümre de *seyyidler*'dir. Mevlana Şuca Mahallesi ile İmaret-i Hatuniye Mahallesi'nde oturdukları ifade edilen bu zümre özel konumları gereği vergilerden muaf sayılmışlardır. İncelediğimiz dönemde "*cemaat-ı sâdât*" nitelemesiyle anılan isimler şu şeklide ifade edilebilir:

Seyyid Mehmed ve oğlu Seyyid İbrahim/Seyyid Hasan ve oğlu Seyyid Mustafa /Seyyid Hüseyin ve oğulları Seyyid Mehmed, Seyyid Murtaza /Seyyid Hasan oğlu Ebu'l Fazl /Seyyid Mehmed ve oğlu Seyyid İbrahim /Seyyid Hasan oğlu Seyyid Mustafa / Seyyid Hüseyin (Mevlana Şuca Mahallesi imamı) ile oğulları Seyyid Mehmed, Seyyid Ekmel Seyyid Murtaza ve Seyyid Hasan.¹⁰

Bu noktayı da belirttikten sonra, Trabzon ilinin tarihi tecrübe havuzunda

⁸ BOA, TT, No: 53, s. 4.

⁹ M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyılın Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi*, Ankara 2001, s. 240; Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), VD, nr. 651, s. 110/13.

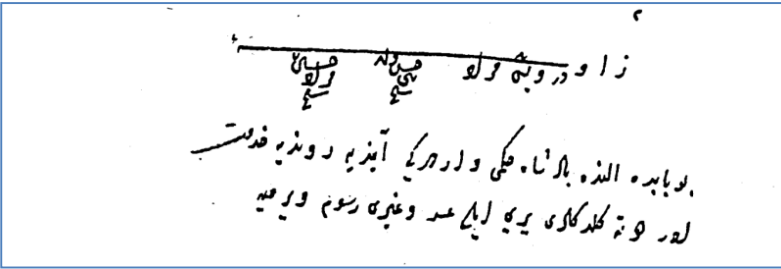
¹⁰ Heath W. Lovry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, İstanbul 2010, s. 141-143.

yaşanan dönüşüme az çok katkı sağlayan dervişleri, belgelerin cömertliği nispetinde ele alıp izah etmeye çalışalım. Amacımız, "*şehzadeler şehri*" liyakati taşıyan bu ilin, kültürel temellerinin ortaya çıkarılmasına katkı sunmaktır.

Derviş Ali

Derviş Ali'nin Trabzon'a hangi tarihte, nereden geldiğini ve zâviyesini şehirde nasıl kurduğunu tam olarak bilemiyoruz. Trabzon sancağına ait tahrir defterlerinde de detaylı bilgi verilmemiştir. Buna rağmen konu tümüyle karanlıkta kalmış da değildir. Sancak dâhilinde "*Derviş Ali bin Şeyh Hüseyin zâviyesi*" ibaresi ilk defa 1515 tarihli tahrirde geçmektedir. O tarihlerde *Kürtün Kazası* şeklinde ifade edilen idari yapı içindeki Depecik köyünde işletilen bu zâviyenin asıl kurucusunun Derviş Ali'nin babası *Şeyh Hüseyin bin Şeyh Murat* adlı şahıs olduğu 1486 tarihli tahrir defterinde haber verilmiştir.¹¹ Şeyh Murad oğlu Şeyh Hüseyin'in Çepnilerin akınları sırasında bölgeye gelip yurt tuttuğu, söz konusu tahrirde "*duta geldikleri yerleriyle öşür ve gayri rüsûm virmeye*"¹² denilerek ifade edilmiştir. Yaptığımız saha çalışmaları neticesinde bahse konu zâviyenin, Giresun'a bağlı Keşap ilçesinin Tepeköy adlı köyünde tesis edildiğini ve şahidesi kayıp olan Şeyh Murad'ın mezarının da burada, köy camii yanında yer aldığını tespit ettik.¹³

Belge 2: Derviş Ali Zâviyesi 'ne Ait 1486 Tarihli Tahrir Kaydı

Yukarıda da ifade edildiği gibi, 1532 tarihine kadar Trabzon şehrinde zâviye bulunduğu dair herhangi bir karine mevcut değildir. Ancak şehrin Türk-İslam kimliğine bürünmesi için çabaların sürdüğü, bunu sağlamak için de Amasya, Tokat ve Canik bölgesinden bir kısım Müslüman ahalinin göçe tabi tutulduğu bilinmektedir.¹⁴ Nitekim 288 numaralı tahrir defterinde "*Mahalle-i Câmî'i merhum İskender Paşa ki, der kurb-ı Mahalle-i Meydan-ı*

¹¹ BOA, MAD, No: 828, s. 746.

¹² BOA, MAD, No: 828, s. 746.

¹³ Şeyh Murad'ın yattığı mezarlıkta Cumhuriyetin ilk yıllarında yoğun bir tahribat yapıldığı ve takriben 60-70 şahideli mezar taşının yok edildiği halk tarafından nakledilmiştir. (Tepeköy nüfusuna kayıtlı Mustafa Yücel'e (Keşap Millî Eğitim'de Şube Md.) teşekkür borçluyum).

¹⁴ Lovry, *Trabzon Şehri*, s. 105.

Cedid; Cemâ'at-ı Müselmân hâriçten ki gelüp sâkin olmuşlardır"¹⁵ denilerek bu durum kısaca izah edilmiştir.

1532'de aniden karşımıza çıkan ve şehirde adlarına zâviyeler tesis edilen dervişlerin söz konusu ahaliyle birlikte geldiği anlaşılmaktadır. Kesin bir şey söylenemese de Derviş Ali'nin surların dışında, Trabzon şehrinin varoşlarında yaşayan Hıristiyanlar arasında başlayan ihtida sürecine katılmak için kafilesiyle buraya geldiği /getirildiği düşünülebilir. Şayet tespitimizde yanılmıyorsak, (Keşap) Depecik köyündeki zâviye kapatılmaksızın¹⁶ Derviş Ali de 1515-1530'lu yıllarda bu uygulamaya katılmış ve Trabzon şehrinin doğusunda bir zâviye tesis etmesi sağlanmıştır.¹⁷

Derviş Ali'nin başında bulunduğu Kalenderhane'nin bu tarihlerdeki yeri konusunda net bilgiler yoktur. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 1735 (17 Rebiyülevvel 1148) tarihli bir vakfiyede, zâviyenin İskender Paşa Mahallesi'nde olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu belgede Derviş Ali adına kayıtlı vakıf yapılardan bahisle, "*Vakf-ı zâviye-i Derviş Ali der-mahalle-i İskender Paşa*"¹⁸ denilerek bir nevi adres beyanında bulunmaktadır. Hatta aynı kayıta "*Tekye mahallesinde kâin nâm-ı diğer mahalle-i İskender Paşa demekle ma'rûf mahalle-i mezbûrede cami-i şerif ve zâviye-i latif Derviş Ali*"¹⁹ ifadesiyle cami ve zâviyeden oluşan iki ayrı yapıdan söz edilmiştir. Kaydın devamında caminin Derviş Ali neslinden Ömer Efendi kızı Havva Hatun tarafından inşa edildiği bilgisine yer verilmiş, sonra da cami ile zâviyede görevli personelin iâşesi, mübarek gün ve gecelerde yapılacak hizmet ve harcamaların karşılanması; ayrıca bu kurumlara ait yapılarda bakım gerektiren durumlarda kullanılması şartıyla, çok sayıda arsa, dükkân, fırın ve bağ-bahçe gibi akarlar oluşturulduğu ifade edilmiştir.²⁰ 1950'lerde yapılan bir araştırmada Derviş Ali adına, 1590'lı yıllarda "*Tekke/Havva Hatun Camii*" adıyla bir adet yapı inşa edildiği, herhangi bir kaynak gösterilmeksizin ileri sürülmektedir²¹ Buna rağmen zâviyenin kurulduğu ilk yeri tam olarak tespit etmek mümkün olamamıştır.

Vali İskender Paşa'nın 1529'da yaptırdığı cuma cami etrafındaki yerleşme yoğunluğuna kadar Derviş Ali zâviyesine atfen bu civarın "*Tekke Mahallesi*" şeklinde anıldığı, ancak İskender Paşa Camii ve medresenin

¹⁵ BOA, TT, nr. 288, s. 26. (Transkripsiyon. H. Bostan, *Trabzon*, s. 106).

¹⁶ Depecik'teki zâviye kapatılmamış, Derviş Ali'den sonra kardeşi Şeyh Mehmed, ilerleyen yıllarda da Şeyh Mehmed'in oğulları Kasım ve Hasan tarafından burası idare edilmiştir. BOA, TT, No: 52, s. 694; No: 387, s. 751; No: 288,729; *EV. d*, No: 12206, v. 12a.

¹⁷ BOA, TT, No: 53, s. 4.

¹⁸ VGM, VD, No: 651, s. 110/13.

¹⁹ VGM, VD, No: 651, s. 110/13.

²⁰ VGM, VD, No: 651, s. 110/13-126.

²¹ "*Havva Hatun Camii, Tekke Mahallesi'ndedir. Dört duvar ve bir tavandan ibarettir. Cami hicrî 1000 tarihlerinde Derviş Ali Baba tarafından yaptırılmıştır.*" Ömer Akbulut, *Trabzon Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler*, Trabzon 1955, s. 101.

inşasıyla mahallenin, söz konusu ibadethaneye uygun şekilde ifade edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır.

Derviş Ali vakfına ait yerleri tasarruf eden şahısların adlarına bakarak şehirdeki sosyal dokuya ve meslek gruplarının niteliğine dair önemli bilgiler elde etmek de mümkün olmaktadır. Bu kişilerin nalbandcı, babuşçu, semerci, yemenici, hamamcı, lüleci, hallac, debbağ, terzi, çilingir ve dülger oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca söz konusu kişiler arasında Tokatlı-oğlu, Erzurumlu-oğlu ve Bayburtlu-oğlu gibi lakapların bulunması²² da şehirdeki demografik dokunun kökenine işaret etmektedir.

Tahrir defterlerindeki beyanlardan anlaşılıyor ki Derviş Ali ve babası Şeyh Hüseyin, önce Trabzon Sancağının batısını fethederek iskâna açan Çepniler arasındaki Yakup Halife, Mevlana Ede Derviş, İsa Şeyh ve Derviş Bahşayış²³ gibi kolonizasyon faaliyetine katılmışlar; sonra da Derviş Ali duyulan ihtiyaç üzerine, Trabzon surlarını çevreleyen ve Rumların yaşadığı varoşlarda ihtida sürecine iştirak etmiştir. Söz konusu zâviyenin faaliyetlerinde daha sonraki yüzyıllarda ne tür bir yol izlediği, şimdilik malum değildir. Ancak bu kurumun 20. yüzyıl başlarında da mevcut ve faal olduğu vakıf kayıtlarında haber verilmektedir.²⁴

Kurban Abdal

Trabzon şehrinde zâviye kuran dervişlerden biri de Kurban Abdal'dır. Bu zatın hangi tarihte yaşadığı ve Trabzon'a gelip gelmediği veya onun adına atfedilen zâviyenin ilk defa nerede kurulduğu konusunda çok net bilgiler yoktur. 1486 tarihli kayıtlarda Akçaabat'a bağlı Kaloyani-Comya köyünün gelirlerinin Mevlana Şeyh Ali'nin tımarı olduğu belirtilirken, buranın önceleri Kurban Abdal adlı derviş tasarrufunda olduğuna dair bir bilgiler de verilmiştir.²⁵

1515-1532 tarihli kayıttta söz konusu zâviyenin Kavak Meydan'ında kurulduğu ve Kurban Abdal'ın oğlu tarafından buranın idare edildiği haber verilmiştir.²⁶ Ayrıca Maçka civarında bazı köylerin gelirlerinden Kurban Abdal'ın damadı Mahmud oğlu Mustafa'ya hisse ayrıldığına dair bilgiler de bulunmaktadır.²⁷ Bu durumda o, 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında Trabzon şehrinde veya yakın civarında yaşamış olmalıdır.

²² *VGM, VD*, 651, s. 110/13.

²³ *BOA, MAD*, No: 828, s. 717, 722.

²⁴ *VGM, VD*, No: 2108, s. 23/27, 80/79.

²⁵ *BOA, MAD*, No: 828, s. 692; Bu kaydı bizimle paylaşan Zehra Topal'a teşekkür borçluyum.

²⁶ *BOA, TT*, No: 53, s. 4.

²⁷ *BOA, TT*, No: 52, s. 45.

Tablo1:Kurban Abdal'a Tahsis Edilen Köyler ve Gelir Durumları (1530)

	Köyler	Nefer Sayısı		Gelir Miktarı (Akçe)
		Gayrimüslim	Müslim	
1	Hakoz	12	-	1.500
2	Olasa	52	3	3.400
3	Pirastiyos	21	4	1.500
TOPLAM		85	7	6.400

Kaynak: TT, No: 387, s. 721, 722.

1515-1532 yılları arasında önce kendisine ve sonra da zâviyesine Maçka'daki Pirastiyos (Temelli), Hakoz ve Olasa (Bahçekaya) köylerinin gelirinin tımar olarak tahsis edildiği bilinmektedir.²⁸ Gayrimüslimlerin yaşadığı bu köylerin bazılarında kısmi ölçekli de olsa ihtida görülmesi, söz konusu zâviyenin telkinleriyle oluşan etkiyi akla getirmektedir.²⁹ 1554 ve 1583 yıllarında Müslümanların yaşadığı Kavak Meydanı Mahallesinde bu isimde bir zâviye veya derviş zümresi kaydına yer verilmemiştir.³⁰ Öyle anlaşılmaktadır ki söz konusu zâviye çok uzun ömürlü olamamıştır.

Ahî Evren Dede

Ahî Evren Dede hakkında kaynaklarda pek bilgi yoktur.³¹ Fetihden sonra düzenlenen tahrir defterlerinde ve diğer vakıf kayıtlarında zâviye kurmuş bir derviş olarak Ahî Evren diye birinden söz edilmez.³² Ancak 19. yüzyıl sonlarında düzenlenen salnamelerde konu edilen Ahî Evren Dede hakkındaki bilginin tevatür derlemesinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim salnamelerde yer verilen şu ifadeler bu durumu göstermektedir:³³

Trabzon'da feyz ü imdâd-ı ruhânisinden mânen istifade edilmekte olan makâmât-ı mukaddeseden biri de Ahî Evren Dede nâm şeyh-i kâmilin Trabzon'un cihet-i şarkisindeki Boztepe'de bulunan medfen-i mahsusası olup, orası yakın vakte gelinceye kadar sâir adi kabirler gibi açıkta bulunduğu halde el-yevm ber hayat olan zevk-ı aşnâyân-ı tarikatdan ve erbab-ı ilm ü marifetten Şeyh Hakkı Efendi, seksen tarihinde yaptırmış ve zikrolunan makam, vacibü'l-ihiram bir ziyâretgâh-ı enâm olmuştur.

²⁸ BOA, TT, No: 53, s. 4; Hanefi Bostan, ""XV.-XIX. Yüzyıllarda Maçka Kazasında Nüfus Hareketleri", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim 2008*, C: I, s. 197.

²⁹ Prastiyos'ta 4 ve Olasa'da 3 neferin Müslüman olduğu ve bazılarının *Derviş* lakabıyla anıldığı belirtilmiştir (TT, No: 387, s. 721-722; s. 46; TK, No: 29, v. 130a, 138b, 139b).

³⁰ BOA, TT, 288, s. 9; TK, No: 29, v. 9b.

³¹ *Karadeniz Olay* (Gazete), S: 30, 12 Ocak 1996.

³² Trabzon Sancağı üzerine titiz bir çalışma yapan Hanefi Bostan'ın eserinde de bu hususta bir bilgi yoktur.

³³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi (Dizin)*, Kudret Emiroğlu, Ankara 2012, s. 219.

Görüldüğü gibi Boztepe'de bulunan ve 1880'li yıllarda Nakşi şeyhi Hakkı Efendi³⁴ tarafından türbe olarak inşasına kadar *sair kabirler gibi* açıkta bir mezarda yatan Ahî Evren Dede, halkın pek dikkatini de çekmemiştir. Şayet Trabzon'un fethinde veya sonraki tarihlerde buraya gelip zâviye tesis eden dervişlerden biri olsaydı, onun adına mutlaka bir vakıf kaydı bulunacak ve tahrir defterlerine de konu gündem edilecekti. Bu yüzden onu gerçek bir tarihi şahsiyet olarak fetihten önce Pontus Devleti üzerine yapılan Türkmen akınları sırasında görev alan savaştı dervişler, alp-erenler arasında aramak daha doğru olabilir. Nitekim bazı Ahî liderlerinin Karadeniz Bölgesi'nin fethine yönelik gerçekleştirdikleri akınlar ve kolonizasyon çabaları sırasında vefat eden; bu gün mezarı halk tarafından kutsanan başka isimlerin olduğunu biliyoruz.³⁵

Trabzon Rum Devleti'nin saray tarihçisi Panaretos'un verdiği bilgilere göre Eretna Devleti'nin bir vilayeti olan Erzincan hâkimi Ahî Eyne Bey, 1348'de Akkoyunlu Türkmenlerinin lideri Tur Ali Bey ve Bayburt Emiri Mehmet Rikâbdâr Bey ile birlikte Trabzon üzerine hücumda bulunmuşlar, ancak netice alamayınca geri çekilmek durumunda kalmışlardır.³⁶ Ahî Evran Dede'nin bu seferlere iştiraki neticesinde vefat etmiş olması muhtemeldir.³⁷ Nitekim Mahmud Goloğlu da "*Trabzon henüz Hıristiyan kralların elinde iken İslam'ı yaymak için geldi*" ifadesini kullanarak bu ihtimali desteklemiştir.³⁸

Halkın hafızasında yerini muhafaza eden *Tezveren Dede* gibi başka mitolojik isimlerden de söz edilmektedir. Kuşaktan kuşağa intikal eden hikâyelerine bakarak bu şahsiyetlerin, adına vakıf veya zâviye kaydı bulunmamasına rağmen, Trabzon şehrinin fethi için yapılan seferlerde gösterdikleri yararlılıkları nedeniyle unutulmayıp, akılda tutuldukları görülmektedir.

Hacı Baba

Bu dervişin ismine ilk defa Sur içinde kurulduğu anlaşılan bir mahalleden söz edilirken, 1530 tarihinde yer verilmiştir. "*Mahalle-i Mescid-i Hacı Baba der Kal'a-i vusta*"³⁹ şeklindeki bu kayıttan anlaşılmaktadır ki,

³⁴ Şeyh Hakkı Efendi, 1822 yılında Akçaaba'ta doğmuş ve medrese eğitimi görmüş, önce Kadiri sonra da Nakşi tarikatına bağlanmıştır. Ahî Evren'in mezarını gördüğü bir rüya üzerine türbe olarak yaptırmıştır. 1888 yılında vefat edince, söz konusu türbenin yanına defnedilmiştir Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, II, Haz. M.Akkuş-A.Yılmaz, İstanbul 2005, s. 213.

³⁵ Yakup Halife, Mevlana Ede Derviş ve Hacı Abdullah Halife gibi. *BOA, TT*, No: 387, s. 747, 749, 762, 763.

³⁶ Yaşar Yücel, *Eretna Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, Ankara 1989, s. 229; Adnan Sadık Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Belleten*, S: 70 (1954), s. 189-190.

³⁷ Hüseyin Albayrak, *Fetih'ten Kanuni'ye Trabzon (1461-1566)*, Trabzon 1999, s. 25.

³⁸ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Ankara 1975, s. XII.

³⁹ *BOA, TT*, No: 387, s. 717.

Trabzon şehrinin çekirdeğini oluşturan Kale/Sur içinde Ortahisar'da Hacı Baba Mescidi etrafında bir mahalle teşekkül etmiştir. Mescidin imamı ile buranın 4 haneden ibaret olduğu ifade edildiğine göre, bu tarihte mahalle yeni teşekkül etmektedir. Asıl adı belirtilmeyen Hacı Baba ise mahallenin kurucusudur. Ancak "*hacı*" ve "*baba*" tabirleri onun dinî bakımdan sahip olduğu liyakate işaret etmesi yanında, hacca gidebilecek ve adına bir de mescit yaptıracak kadar varlıklı olduğunu göstermektedir.

Trabzon şehrinde kurulan zâviyeleri konu eden 1515-1532 tarihli tahrirde ve daha öncesinde bu adla bir zâviyeden bahsedilmemiştir. Bununla birlikte, Paşmakçılar Çarşısı yanında bulunan bir dükkânın Hacı Baba zâviyesinin vakfi olduğu, buranın ayda 3 akçaya kiraya verildiği hususu, Hanefî Bostan tarafından 1562 tarihli bir sicile istinaden nakledilmektedir. Hanefî Bostan, Hacı Baba Mescidi'nin de Kabak / Kavak meydanında bir bahçesinin bulunduğu ve bu bahçenin yıllık 80 akçaya kiralandığı bilgisine de yer verir.⁴⁰

Hakkında bilgi bulunmasa da Trabzon şehrinde faaliyet gösterdiği anlaşılan zâviyelerden biri de, *Hasan Baba* adlı başka dervişe izafe edilmiştir. 1583 tarihine kadar söz edilmeyen bu zatın kurduğu zâviyeye vakfedilen gayrimenkuller arasında meyve bahçeleri, meyvesiz ağaçlar ve bir de zemin (arazi) bulunduğu haber verilmektedir. Yine 1583 tarihli başka bir kayıta da Hasan Baba zâviyesinin mevcut durumuna işaret edilmekte, ancak detay verilmemektedir.⁴¹ Söz konusu zâviyenin yeri konusunda açık bir beyanda bulunulmamıştır. Şu kadar var ki Hz. Peygamber soyundan gelenlerin (8 nefer) ikamet ettiği Galimon (Şehreküstü) Mahallesi'nde önemli miktarda bir arazi, öşür ve rüsumdan muaf olan Hasan Baba zâviyedârı Şaban oğlu Yakup tasarrufuna verildiği ifade edilmiştir.⁴² Bu bilgi zâviyenin Galimon Mahallesi civarında olma ihtimalini artırmaktadır.

Şeyh Osman (Maraşlı)

Rivayete göre bu günkü Çaykara, Dernekpazarı, Hayrat ve Of ilçelerine İslamiyet'in gelişi Şeyh Osman ve kardeşleri vesilesiyle olmuştur. Bahse konu tarihi şahsiyet Maraş'tan geldiği için halk arasında "*Maraşlı*" lakabıyla anılmıştır. Mezarının bulunduğu Paçan köyünün adı da bu yüzden Maraşlı köyü olarak değiştirilmiştir. Şeyh Osman'ın tarihi kişiliği hakkında nakledilen rivayetler çeşitli çelişkiler ihtiva etmektedir. Rivayetlerin kaynağının Şakir Şevket'in eserindeki mevsuk olmayan bilgilerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Trabzonlu Şakir Şevket, yöredeki sosyal durumu izah ederken, "*Dokuz yüz altmış tarihinde kadar cümlesi Rum milletinden olduğu halde, Maraş*

⁴⁰ BOA, TT, No: 53, s. 4; Bostan, Trabzon, s.398, 401.

⁴¹ Bostan, a.g.e., s. 287, 401.

⁴² BOA, TK, No: 29, v. 18b.

ulemasından Osman Efendi namında bir zat, Bayburt tarikiyle her nasılsa düşerek biraz tazyik olunmuş ise de, rehber-i hidâyet-i ilahîye ile en muteber papazları iskat ve ilzama muvaffak olarak ahalinin ve papazların ekserisi kabul-ü din-i mübîn eyledikleri mukayeddir" demektedir.⁴³

Bu bilgilere göre Şeyh Osman Efendi, 1553 (960) yılında Bayburt üzerinden Trabzon yöresine gelmiştir. Bu tarihlerde Çaykara-Of arasındaki sahada Hıristiyan Rum ahali yaşamakta iken, Şeyh Osman'ın telkinleriyle ahali ve hatta papazların çoğu İslam dinini benimsemiştir. Bu bilgiye tevâtürün yapılan ilaveye göre *kendisi gibi ulemadan ve derviş olan kardeşleri Hasan, İlyas ve Mehmed de İslam dininin intişarı için çaba içinde olmuşlardır*.⁴⁴

Konuyu bilimsel konseptte ele alan Hanefî Bostan'a göre, Şeyh Osman ve kardeşlerinden oluşan kafiye, Maraş'tan Trabzon'a gelmiş; sonra Şeyh Osman Çaykara'ya bağlı Maraşlı köyüne, kardeşlerinden Hasan Efendi Eskipazar'a ve İlyas Efendi ise Çaykara'ya bağlı Çayıroba(Yente) köyüne yerleşmiştir.⁴⁵ İlyas Efendi'nin mezarı halk arasında, "*Maraşlı Hızır İlyas*" yatır olarak bilinmektedir. Bu derviş grubuna genel olarak "*Saçaklızade*" de denilmiştir. Şeyh Osman'ın Mehmed adlı başka bir kardeşinin daha olduğu ve Maraş'a geri döndüğü ifade edilmektedir.⁴⁶

Hanefî Bostan, söz konusu dervişlerin, bölgeye yeni yerleşmiş olan Müslüman Türklerin ve az sayıda da olsa ihtida etmiş bulunan Hıristiyanların inançlarının kuvvetlendirilmesinde ve dinî bilgi düzeylerinin artırılmasında etkili oldukları tespitinde bulunur.⁴⁷ Gerçekten de söz konusu zevat hakkında tarihi belgelerde bilgiye pek rastlanmamış olsa da, tarihe mal olmuş isimleri etrafında manevî bir iklimin zuhuru yüzünden halk hafızasında yer ettiği kesindir.

Sonuç

Trabzon yöresinde sufi kolonizasyon liyakatine sahip ilk dönem Türk dervişleri, kuşkusuz bunlardan ibaret değildir. Tarihi kayıtlara giremeyen veya hakkında bilgi veren kayıtların bir biçimde kaybolduğu⁴⁸ başka dervişlerin de mevcut olması gerektiğine inanıyoruz. Ancak eldeki belgelerin ketumiyeti bu konuda işimizi zorlaştırmakta; varlığını tespit edebildiğimiz şahsiyetler hakkında da detaylı bilgi sunulmasını engellemektedir.

Trabzon yöresinde çeşitli tarikatlara ait zâviye sayısında 19. yüzyılın

⁴³ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, I, İstanbul 1294, s. 98.

⁴⁴ Bostan, *Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, İstanbul 2012, s.74-75.

⁴⁵ Bostan, *Nüfus Hareketleri*, s. 79.

⁴⁶ Bostan, *Nüfus Hareketleri*, s. 79, 149.

⁴⁷ Bostan, *Nüfus Hareketleri*, s. 81; Trabzon yöresindeki ihtidalar için bkz. Lovry, *a.g.e.*, s. 156-178.

⁴⁸ Trabzon Vilayetine ait arşivin, I. Dünya Savaşı yıllarında Rus işgali sırasında Vali Cemal Azmi Bey tarafından Ordu iline nakledildiği, ancak bölge tarihine ışık tutacak nitelikteki bu arşivin 12 Eylül 1980 döneminde SEKA'ya verilerek imha edildiği bilinmektedir. Bostan, *Nüfus Hareketleri*, s. 441.

başlarından itibaren bir artış görülür.⁴⁹ Genel olarak bu yüzyılda Nakşi/Halidî ve Kadiri menşeli dervişlerin yörede tekke ve zâviyeler tesis ederek faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Küçük Kavukluzade Derviş Mehmed Efendi (Ö. 1811), Şeyh Ebubekir Tufanî (Ö.1874), Yusuf Kadızade Hacı Ahmed Efendi (Ö. 1874), Hacı Şakirü'd-din Efendi (Ö. 1910), Hacı Abdurrahman Efendi (Ö. 1972) ve Narmanî Hacı Mesud Efendi gibi çok sayıda⁵⁰ Nakşi tarikatı şeyhlerinden söz edilebilir. Aynı şekilde Hacı Hafız Mehmed Efendi (Ö 1890) Şeyh Osman Baba (1877) ve Alaybeyizade Hacı Osman Efendi (Ö. 1892) gibi Kadiri şeyhlerini de burada zikretmek gerekir.⁵¹

Trabzon yöresinin İslamlaşması sürecinde başrolü paylaşan dervişler hakkında elde olan bilgiler şimdilik bundan ibarettir. Belgelerin suskunluğuna rağmen, sufi kültürün giderek artan bir yoğunlukla yörenin manevi iklimine ve kültür havuzuna büyük katkı sağladığı ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz bu çalışma konunun aydınlatılmasında son nokta değildir. Ancak bundan sonra yapılacak araştırmalara katkı sağlaması bizim için bahtiyarlık vesilesi olacaktır.

Tablo 2: Trabzon'da Önde Gelen Dervişler ve Yaşadıkları Dönemler

Adı	Tarikatı	Yaşadığı dönem
Derviş Ali (Şeyh Hüseyin oğlu)	-	1500'lü Yıllar
Kurban Abdal	Abdalan-ı Rûm	1500'lü Yıllar
Ahî Evren Dede	Ahîlik	Fetih Öncesi Dönem
Şeyh Osman (Maraşlı)	-	16.Yüzyıl
Şeyh Hasan (Maraşlı)	-	16.Yüzyıl
Şeyh İlyas (Maraşlı)	-	16.Yüzyıl
Hacı Baba	-	16.Yüzyıl
Hasan Baba	-	16.Yüzyıl
Şeyh Osman (Bayburdî)	-	18.Yüzyıl

⁴⁹ *VGM, VD*. No: 582/2, s. 518/393.

⁵⁰ *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, C: 12, Haz. Kudret Emiroğlu, Ankara 1999, s. 349; Mustafa Yazıcı, *Trabzon Evliyalari*, Trabzon 1996, s. 9-10,43-44,45-47,56-59.

⁵¹ Yazıcı, *a.g.e.*,s. 48-52.

KAYNAKLAR

1-Arsiv Kaynakları

- BAO, MAD, No: 828.
 BOA, TT, No: 288.
 BOA, TT, No: 387.
 BOA, TT, No: 52.
 BOA, TT, No: 53.
 VGM, VD, No: 2108, s. 23/27, 80/79
 VGM, VD, No: 651, s. 110/13.
 VGM, VD, No: 651, s. 110/13-126.
 VGM, VD, No: 582/2, s. 518/393.

2-Gazeteler

- Karadeniz Olay* (Gazete), S: 30, 12 Ocak 1996.

3-Kitap ve Makaleler

- AKBULUT, Ömer, *Trabzon Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler*, Trabzon 1955.
 ALBAYRAK, Hüseyin, *Fetih'ten Kamuni'ye Trabzon (1461-1566)*, Trabzon Valiliği, Trabzon 1999.
 Âşık Mehmed, *Menâziri'l-Avâlim*, Haz. Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, C: 3.
 BOSTAN, M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
 BOSTAN, M. Hanefi, "XV.-XIX. Yüzyıllarda Maçka Kazasında Nüfus Hareketleri", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim 2008*, C: I, Giresun Belediyesi, Ankara 2009, s. 193-216.
 ERZİ, Adnan Sadık, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Bellekten*, S: 70 (1954), s. 189-190.
 GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi*, Ankara 1975.
 GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "XVI. Yüzyılın Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi*, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon Belesiyesi, Ankara 2001, s. 240.
 Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, C: II, Haz. M.Akkuş-A.Yılmaz, İstanbul 2005.
 KARPUZ, Haşim, "Trabzon'da Yok Olan Türk Devri Yapıları", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S: 12, İstanbul 1982, s.95-115.
 LOVRY, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2010.
 Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, C: I, İstanbul 1294.
Trabzon Vilayeti Salnamesi (Dizin), Haz. Kudret Emiroğlu, Ankara 2012.
Trabzon Vilayeti Salnamesi, C: 12, Haz. Kudret Emiroğlu, Ankara 1999.

YAZICI, Mustafa, *Trabzon Evliyalari*, Trabzon 1996.

YÜCEL, Yaşar, *Eretna Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.